УДК 821.161.2
П 84

Процюк С.
Четверо надвечірніх сердець. Роман про Олександра Довженка / Процюк С. — Брустури : Дискурсус, 2026. — 304 с.

ISBN 978-617-8561-14-7

«Четверо надвечірніх сердець» — це психологічний роман Степана Процюка про життя й внутрішню драму Олександра Довженка на тлі трагічної історії України першої половини XX століття. Письменник показує Довженка не лише як митця, а й як людину, розірвану між любов'ю до України, страхом перед радянським режимом, особистими втратами, складними сімейними стосунками та болісними компромісами.

У романі переплітаються долі Олександра Довженка, Юрія Яновського, Миколи Бажана та інших митців того часу.

Це глибокий роман про пам'ять, зраду, любов і ціну, яку митець платить за талант і право залишатися собою.

Усі права застережено. Жодну частину цього видання не слід відтворювати будь-яким способом без письмового дозволу видавництва.

© Степан Процюк, текст, 2026
© Дискурсус, видання, 2026

ПРОЛОГ

1

— Хвильовий застрелився!

— Не стало Миколи! Кажуть, вкоротив собі віку!

— Не выдержал... Слаб человек...

— Он и раньше имел нестойкую психику! Боялся тьмы и закрытого пространства!

— Але оце сталося після його поїздки на села...

— А що ж він там побачив такого?

— Хіба не знаєте? Трупи побачив! Померлих від голоду...

...Надворі — пізня весна. Буяв травень 1933 року. Травень, який намагався задурманити людські серця торжеством життя...

Микола Хвильовий лежав у труні із заклеєною раною на скроні.

Було вже пізно. Із Хвильовим прощалися. В радянській пресі з'явилися перші оцінки:

— Самогубство Хвильового є яскравим прикладом боягузливого опортунізму... жаху перед життям і його новими грізними викликами... Товариш Хвильовий не зумів побороти свою темну і занепадницьку сторону душі... свій страх перед величним розмахом радянських перетворень...

Раптом до кімнати ввійшов Олександр Довженко. Він уже жив у Москві, що породжувало багато різних запитань, розмов і навіть підозр. Усі присутні впилися очима в Сашка (так колись називали його, а тепер це наче і не личило стосовно московського гостя...).

Вони з покійним раніше належали до ВАПЛІТЕ, сперечалися, сварилися, мирилися. А тепер Миколи нема. Нема Миколи і вже ніколи не буде.

Сашко ні з ким не привітався, не роззирнувся по кімнаті. Він незмигно вп'явся поглядом у домовину, що стояла посеред кімнати. Рвучко підійшов до покійника. Обхопив двома руками його голову. Поцілував заклеєну рану. Відтак різко розвернувся і вийшов.

Кілька літераторів, попередньо не змовляючись, вийшли за ним. Несподіваний прихід ще недавно Сашка Довженка, а тепер молодого метра, несподіваний прихід, а можливо, і спеціальний приїзд із Москви, спонукав Йогансена та Слісаренка вибігти за ним. Також услід їм, приєднуючись на ходу, вийшов чемний та стриманий Юрій Смолич.

До речі, Довженко раніше чув одним вухом, випустивши в друге, що, мовляв, Смолич є шпигуном, який спеціалізується на доносах стосовно письменників. Сашко лише махнув рукою:

— Ким би він не був, мене це не стосується.

Ця фраза була такою характерною для нього, особливо після успіху «Землі», ніби Сашко Довженко, один із чотирнадцяти дітей чернігівських селян, дванадцятеро з яких померли, увірував, що така моторошна і містична гекатомба рідної крові берегтиме його.

Тим паче, що його любила Юля Солнцева, а він любив її.

Тим паче, що коли в Москві ріжуть нігті, в Києві відрізають пальці.

Тим паче (Сашко любив ритуальні повтори, які нагадували йому старосвітські заклинання), сам Сталін шанує його, принаймні так Сашкові здається.

Але зараз він на похороні справжнього письменника, яких ніколи не було густо. І цей письменник, що по-своєму дуже любив життя, застрелився. Моторошні запитання і сумніви почали підкрадатися до Сашка. Він мовчав, міцно стиснувши губи.

Парк, у якому вони опинилися, потемнів. На небі скупчувалися і довільно об'єднувалися хмари, що важчали на очах, набираючи якихось неясних, але загрозливих контурів.

— Напевно, зараз буде гроза, — подумав обережний Юрій Смолич.

Майк Йогансен читав напам'ять передсмертного листа Миколи Хвильового:

«Арешт Ялового — це розстріл цілої Генерації! За що? За те, що ми були найщирішими комуністами?.. Страшенно боляче... Хай живе комунізм...»

Олександр Довженко стрепенувся, знову, на якусь мить, ставши колишнім Сашком.

— Майку, прочитай ще раз! — раптом попросив голосом, який вібрував від сильного стресу.

— Так, так, Майку, так-так, ще раз прочитай! — догідливо підтакував Юрій Смолич.

Олекса Слісаренко мовчав, заглиблений у саморефлексії.

— Ми повинні запам'ятати цей лист на ціле життя! — палко заклинав Йогансен.

— Так-так, Майку, саме так, на ціле життя, саме так! — патетично, але з якоюсь диявольською домішкою іронії, вигукнув Смолич.

Слісаренко врешті стрепенувся, визволившись із міцного полону саморефлексій.

Сашко знову ставав Олександром Довженком. У парку запала тиша, немовби перед світопадом.

Раптом дощ полив, ніби з десятків тисяч коновок, заливаючи на своєму шляху — зверху донизу! праворуч і ліворуч! — брехню і правду, любов і ненависть, навіть радянську символіку, яка під такою зливою втрачала свою концептуальну монолітність.

Був травень 1933 року.

2

Окрики наростали, немовби хтось насильно дражнив старі та нові людські серця, спонукаючи їх до надсадного вереску:

— Смерть наймитам імперіалістичних розвідок! — верещали лудженими горлянками робітники сталеливарного заводу, які вижили в своїх селах у 1933-му.

— На шибеницю націоналістичних задрипанців і задрипанок, цих жалюгідних петлюрівських прихвостнів і ненависників Радянського Союзу! — закликали перелицьовані читачі перештопаних українських радянських поетів.

— Я син Країни Рад, самої правди син! — підвискував хтось у юрбі.

— Вороги рідненької Радянської України будуть розтоптані, як тифозні воші! — метав громовиці промовець, маловідомий харків'янам.

— Будуть знищені, як трупні бацили! — жваво, із пристрастю або механічно повторювали всі, зібрані на першотравневий мітинг.

Більшість людей насправді не розуміли, що відбувається. Або розуміли, та не до кінця. Або були спаралізовані переляком за власне життя. Таких виявилося найбільше, і з цим неможливо було щось вдіяти, бо в людської істоти воля до життя переважає над волею до смерті.

Життя (навіть у поросі та переляку, під блідим недобрим місяцем, що хижо світив пізньовесняними ночами, мовби насміхаючись над людьми, чи під немилосердним полудневим сонцем, яке трішки пізніше, влітку, намагалося по-своєму випалити скверну червоних мітингів) таки пручалося смерті.

Хоча здавалося, що смерть воцарилася в Україні навічно. Біла пелена від непогребених у 1933-му трупів незримо присутніла у великих українських містах.

— Смерті, смерті, ще раз смерті ворогам Радянської України! — звідкись знову доносилися надсадні істеричні верески,

мовби промовців різали на кавалки, якщо вони — за власним бажанням! — не виголосять ритуальних совіцьких проклять.

Егреґор нелюдського жалю і болю вже не боявся червоних мітингових сатурналій.

Комусь із мітингарів раптом примарилася фігура русобородого і ласкаворукого чоловіка в ризах невидимого для присутніх кольору (здається, то був поет Микола Бажан, що значно пізніше, перед смертю, у своєму старечому, але таки майстерному вірші, повернеться до цієї, як він подумав на мітингу, галюцинації).

— І знову прийде зі славою судити живих і мертвих, і його царству не буде кінця! — помираючи, з останніх сил, прошелестів устами в тюремній камері Холодногірської тюрми священник, який не відрікся під тортурами від Ісуса Христа і його віри.

Його відливали водою, били і різали, перед його очима вже стояла пелена, зіткана з галюцинацій і передсмертних туманів, а він усе шепотів:

— Помилуй нас, Боже...

— Ты — предатель нашей Родины! Видите ли, он возомнил, что его бог кому-то нужен в социалистическом Харькове!

— ... по великій милості Твоїй...

— На социалистической советской Украине!

— Молимося Тобі, вислухай і помилуй! — таки лунало у тюремній камері.

Здавалося, що передсмертні уривки з літургії священника огортають душі тюремних в'язнів дивною любов'ю... де нема ні раба, ні пана... ні комуніста, ні Сталіна...

3

Ще в 1914 році Сашко Довженко зустрів чорняву вродливицю, Варвару Крилову. У самозабутті вчилися тонкощів і грубощів кохання, шалу і холоду, поступу і відступу. Чоловіча та жіноча правда то зливалася у першій благісності, то застигала

прихованими острівцями перших розчарувань, які, втім, ще не могли перемогти їхню чи то пристрасть, чи то любов (напевно, все-таки пристрасть, яка божевільно спалахує, залишаючи після свого мору випалені душі...).

Вони обоє прагнули щастя. Хіба то гріх прагнути щастя у пеклі Першої світової війни, народження Української держави, а згодом — її агонії?

Хіба соромно прагнути щастя тоді, коли людське життя нічого не важило (коли тебе, Сашку, кілька разів могли запросто вбити, ти добре тямиш свої молоді роки?..).

Хіба можна не прагнути щастя двом молодим здоровим людям у цьому пеклі? Що можна було протиставити такому пеклу, окрім любові? Але вони не відчували різниці поміж любов'ю і пристрастю.

Та й небагато, в усі часи, знайдеться майстрів їхнього розрізнення. Пристрасть одразу бере за горло, спалює душу, огортаючи її вогнями ритуального безуму. Також пристрасть чарує, дарує, коли вона взаємна, відчуття темних і таємних глибин близькості. Пристрасть смілива, безрозсудна, вимоглива і жорстока.

Любов потребує багато інтуїтивної садівничої праці. Вона несмілива і недосконала, особливо без постійного саморозвитку. Вона може здаватися непривабливою, коли її порівняти із пристрастю.

Пристрасть шалено розгоряється, а потім шалено випалює свої жертви. Лише любов наповнює наше життя сенсом.

Згодом, у 1917-му, вони офіційно одружилися. Але... Сашко не міг пробачити Варварі зраду, хоча майже ніде і ні з ким про це не говорив. Варвара не могла змиритися із раптовою хворобою кісток і милицями, які поволі почали затуляти їй світ. Милиці були надто жорстоким покаранням для молодої жінки.

Потреба любові ставала чимраз нав'язливішою. Це мовби билися об його серце, вдаряли кулачатами в грудину його померлі, хрещені і нехрещені, братики і сестрички; їх було дванадцятеро невиняток, розіп'ятих злиднями і мороком страждань.

Із Варварою все поволі завершується. Їхній дар любові, що був спершу ангелом у білій сорочці, переродився до свійської курки, та й то такої, що тримається лише з обов'язку. Були винні двоє, звісно, багато не розуміли, особливо у швидкому плині молодості, що часто випалює з людей усе найздоровіше і найкраще, залишаючи лише біль і тягучі спомини.

Сашко ніколи не забуде, як Варвара його зрадила з білогвардійським офіцером. Розумієте? Зрадила. Ще й із російською білою кісткою. Певно, забажала стати панією. Він її простив, змилосердився, бо занедужала на туберкульоз кісток. Звідки той туберкульоз узявся в здорової Варвари? Що це? Гра таємничих надприродних сил? Невблаганна десниця відплати?

Але Сашкові навіть ставало шкода своєї коханої... Вона, певно, так шалено гналася за щастям. Хотіла виїхати за кордон. Вона не була створена для животіння в країні Рад. Рвонулася, як вона гадала, до Сонця, але колісниця її Геліоса тріснула...

Сашко ніколи не забуде, як побачив сухорлявого, блідолицього чоловіка, коли розшукав Варвару, *поручик Голицын, а может, вернёмся*?

Сашко ніколи не забуде, як простив її пізніше, вже хвору.

Сашко ніколи не забуде, як у його душі руйнувалося те, що допомагало жити.

Як руйнувалася любов, як із маніакальною методичністю і фанатичним запалом хтось кожноденно нищив його колишнє свято любові до юної Варвари, красуні понад красунями, жінки понад жінками.

Нарешті одного дня відчув, що Варвара вже не живе у його серці, навіть не ночує там. Навіть не навідується в гості. Варвара є і Варвари немає.

Трагедії наших сердець у молодому віці не тривають постійно, але залишають до кінця життя важкі відбитки в наших душах.